

РОЗДІЛ 14 ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 801.82=161.2.Опанас Маркович
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.2.51>

ДО 200-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОПАНАСА МАРКОВИЧА: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ, АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

TO THE 200TH ANNIVERSARY OF OPANAS MARKOVICH'S BIRTH: NEW READING, ARCHIVAL FINDS

Бурко О.В.,

orcid.org/0000-0001-5843-4686

кандидат педагогічних наук,

*викладач відділу доуніверситетської підготовки
Державного податкового університету*

Барабаш С.М.,

orcid.org/0000-0002-9405-0839

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мовної підготовки

Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

У статті з'ясовано суголосні напрями фольклорної, лексикографічної, громадсько-освітньої діяльності зна-них в українській спільноті патріотів, здійснено порівняльний аналіз непроминальних праць Марії Загірньої «Афанасій Васильевич Маркович. Біографическая заметка», виданій 126 років тому, та Дмитрія Марковича «Заметки и воспоминания об Афанасіе Васильевиче Марковиче» (1893), введено в науковий обіг рукописи «Чернігівська Українська Громада. Спогади А. В. Верзилова та М. Грінченкової», «Джерела до україно-росій-ського словаря» Бориса Грінченка. Для сучасного суспільства велику роль має середовище, створене куль-турою попередніх поколінь та ним самим. Збереження попередніх надбань цивілізації необхідне для духов-ного та морального життя людини, формування її критичного мислення, вміння аналізувати і синтезувати, розробляти нові стратегії подальшого історичного та культурного розвитку. У рік 200-літнього ювілею від дня народження Опанаса Марковича вважаємо за необхідне долучитися до процесу заповнення прогалин у його життєписі. З огляду на це, нами представлено архівні знахідки, виявлені у Грінченковому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. У статті окреслено деякі життєві паралелі Б. Грін-ченка, М. Загірньої й О. Марковича, зокрема, вчителювання, фольклористична лексикографічна, громад-сько-політична діяльність. Наголошено на потребі повноцінного прочитання праць Опанаса Марковича, від-гуків про нього сучасників та дослідників інших періодів. Ми здійснили порівняльний аналіз російськомовних праць Марії Загірньої «Афанасій Васильевич Маркович. Біографическая заметка» та Дмитрія Марковича «Заметки и воспоминания об Афанасіе Васильевиче Марковиче» про сьогорічного ювіляра Опанаса Мар-ковича. Оприлюднюємо ідентичні фрагменти в нашому перекладі українською мовою. У дослідженні аргу-ментовано подано спростування щодо встановлення власним коштом Гр. Коваленком пам'ятника Опанасу Марковичу.

Ключові слова: двохсотліття, Борис Грінченко, Марія Загірня, Опанас Маркович, словники, рукописи, спогади, фольклористика.

The article clarifies the harmonious directions of folklore, lexicographic, public and educational activities of well-known patriots in the Ukrainian community, a comparative analysis of the impenetrable works of Maria Zagirna "Athanasius Vasilyevich Markovich. Biographical Note", published 126 years ago and Dmitry Markovich "Notes and Memoirs of Athanasius Vasilyevich Markovich" (1893), was introduced into scientific circulation of the manuscript "Chernihiv Ukrainian Community. Memoirs of AV Verzilov and M. Grinchenko", "Sources to the Ukrainian-Russian dictionary "by Boris Grinchenko. For modern society, the environment created by the culture of previous generations and by himself plays an important role. Preservation of the previous achievements of civilization is necessary for the spiritual and moral life of man, the formation of his critical thinking, the ability to analyze and synthesize, develop new strategies for further historical and cultural development. In the year of the 200th anniversary of Opanas Markov-ich's birth, we consider it necessary to join the process of filling in the gaps in his biography. In view of this, we present archival finds found in the Grinchenko Fund of the Institute of Manuscripts of the VI Vernadsky National Library. The article outlines some life parallels of B. Hrinchenko, M. Zagirnaya and O. Markovych, in particular, teaching, folk-lore lexicographic, socio-political activities. The need for a full-fledged reading of the works of Opanas Markovych, reviews of his contemporaries and researchers of other periods is emphasized. We conducted a comparative analysis of the Russian-language works of Maria Zagirnaya "Athanasius Vasilyevich Markovich. Biographical Note" and Dmitry

Markovich "Notes and Memoirs of Athanasius Vasilyevich Markovich" about this year's jubilee Opanas Markovich. We publish identical fragments in our translation into Ukrainian. This study argues that Gr. Kovalenko erected a monument to Opanas Markovich at his own expense.

Key words: bicentennial, Boris Grinchenko, Maria Zagirnya, Opanas Markovich, dictionaries, manuscripts, memoirs, folklore.

Постановка проблеми. Для сучасного суспільства велику роль має середовище, створене культурою попередніх поколінь та ним самим. Збереження попередніх надбань цивілізації необхідне для духовного та морального життя людини, формування її критичного мислення, вміння аналізувати і синтезувати, розробляти нові стратегії подальшого історичного та культурного розвитку. Минуле, нинішнє і майбутнє існують у діалектичній єдності, одночасно творячи у часі і просторі власну ланку.

Наразі важливим є поцінування, віднайдення, нове прочитання архівів талановитих постатей, ізмаргдів доби, які й досі не втратили актуальності, а навпаки через 200-ліття звучать щиро, людяно і глибоко. Мова про Опанаса Васильовича Марковича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідницький інтерес до життєпису Опанаса Марковича виявили В. Половець [1], Б. Хоменко [2], О. Дей [3], Г. Черкаська [4], О. Васюта [5] та ін. Звернемо увагу на статтю А. Морозової [6, с. 98–102], яка подає архівні матеріали періоду перебування О. Марковича у Чернігові, зокрема документи, які виявлені у фонді Чернігівського губернського правління державного архіву Чернігівської області. Вони збереглися у справі щодо призначення членів уряду по мирових з'їздах Чернігівської області за 1861 р. і становлять неабиякий інтерес для науковців. Так, Анна Морозова свідчить той факт, що на могилі Опанаса Марковича вказано 1825 рік народження, а не 1822.

Постановка завдання. З огляду на досліджені праці вчених вважаємо за необхідне долучитися до процесу заповнення прогалин у життєписі Опанаса Марковича, представивши архівні знахідки, виявлені у Грінченковому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

У статті вперше подаємо аналіз біографічної замітки Марії Загірньої «Афанасій Васильєвич Маркович» [7], виданій 126 років тому. Згодом, авторка вважала нагальною потребою подати спогади Дмитрія Марковича, його племінника: «Заметки и воспоминания об Афанасіе Васильевиче Марковиче» (1893) [8]. Відтак зазначила, що цитуватиме їх у праці про знаного чернігівця. Нами здійснено порівняльний аналіз вартісних

праць Марії Загірньої та Дмитрія Марковича про сьогорічного ювіляра Опанаса Марковича, окреслено деякі паралелі їх життєписів.

Виклад основного матеріалу. Опанас Маркович (1822–1867) і Марія Загірня (1863–1938), будучи яскравими представниками культури, проте живучи у різні відтинки часу, мали чимало спільного у життєвих і творчих долях. Їх єднала любов до рідної землі, традицій, фольклору, вчителювання, прагнення внести прогрес в освіту, активна громадська позиція. Український етнограф, фольклорист, історик, громадсько-політичний діяч, музикознавець Опанас Маркович і українські письменники, педагоги, лексикографи, фольклористи, етнографи, просвітники Марія та Борис Грінченки у різні періоди долучилися до розвитку і становлення української мови. Так, із 1853 р. Опанас Васильович брав активну участь в упорядкуванні «Словника української мови», яке здійснювалося під керівництвом П. Білецького-Носенка. Марія та Борис Грінченки також підготували лексикографічну працю: «Словник української мови / Зібрала редакція журналу "Кіевская Старина". Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко» (1907–1909) [9]. Окрім того, Марія Загірня власноруч переписала всі чотири томи для друку. У нововиявленому документі «Джерела до україно-російського словаря», написаному рукою Бориса Грінченка, зазначено тих, хто подавав слова до словаря, зокрема й ініціали та прізвище О. В. Марковича [10]. У знаній праці «Огляд української лексикографії» Борис Грінченко згадав повідомлення Пантелеймона Куліша про початок друку українського словника в «Основі» із зазначенням реєстру товаришів у роботі. Серед них – і прізвище Опанаса Марковича. Однак, висловив здогад: «...видимо, вони його залишили» [11].

У 1855 р. Опанас Васильович викладав географію у Немирівській гімназії, що на Вінниччині. Крім педагогічної, проводив і культурно-освітню роботу, зокрема було здійснено постановку опери «Наталка Полтавка», музику до якої написав О. Маркович [1, с. 167]. Нині на колишній чоловічій гімназії встановлено меморіальну дошку: «Тут в 1855–1859 р. р. викладав географію відомий український етнограф і фольклорист Опанас Васильович МАРКОВИЧ». Протягом

1881–1893 рр. Марія та Борис Грінченки вчителювали на Харківщині, Сумщині, Катеринославщині. Марія Грінченко долучила свої записи до видання Борисом Грінченком «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» у трьох томах (1895–1899), збірки «З уст народу» (1900), Опанас Маркович – автор праць «Описание Малороссии», «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии», які становлять науковий інтерес для сучасного дослідника. Його фольклорно-етнографічні розвідки друкувалися у виданнях В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, М. Симонова (М. Номиса), часописі «Основа», у газеті «Черниговские губернские ведомости».

У 1897 р. минало тридцятиріччя з року смерті Опанаса Марковича. Із цієї нагоди Марія Загірня (псевдонім Марії Миколаївни Грінченко) упорядкувала джерельну базу досліджень та спогадів до біографічної замітки «Афанасій Васильевич Маркович». Вона підготувала текст до друку. Праця побачила світ завдяки зусиллям Чернігівської громади, яка, за свідченням Марії Грінченко, «...українізувала "Земский Сборник Черниговской губернии", де друковано було розвідки громадян: Верзилова, Грінченків та Коваленка» [12, с. 62]. Відтак уперше подаємо аналіз праці, опублікованої на сторінках «Земского Сборника Черниговской Губернии» (1896). Борис та Марія Грінченки стали членами Чернігівської громади з січня 1894 р., «...себто з того часу, як Борис Грінченко, за допомогою Іллі Шрага, одержав посаду в Чернігівському Губерніальному земстві» [12, с. 8]. У виданій 126 років тому праці авторка зазначила, що газета «Черниговские Губернские Ведомости» (1867) опублікувала некролог про смерть Опанаса Марковича в Чернігові. Володимир Половець окреслив період співпраці ювіляра з редакцією цієї газети січнем–червнем 1851 року. Учений зробив слушне спостереження: «...недружні стосунки з редактором губернської газети в Чернігові змушують Опанаса Васильовича звільнитися з роботи» [1, с. 167]. А. Морозова назвала посаду Опанаса Марковича у газеті: коректор., зауваживши, що після повернення з Швейцарії в 1860 році він знову співробітничав у газеті [6, с. 98]. Так що пошанування пам'яті колишнього співробітника видання засвідчує непересічність особистості Опанаса Марковича.

Ми здійснили порівняльний аналіз російськомовних праць Марії Загірньої «Афанасій Васильевич Маркович. Біографическая заметка» та Дмитрія Марковича «Заметки и воспоминания

об Афанасіе Васильевиче Марковиче» про сьогорічного ювіляра Опанаса Марковича. Оприлюднюємо ідентичні фрагменти в нашому перекладі українською мовою в таблиці 1.

Отже, і Марія Загірня, і Дмитрій Маркович виокремили привабливий портрет, ціннісні риси характеру, музичне обдарування Опанаса Марковича, його роль у збереженні, записуванні українських щедрівок, колядок та приказок, хоч аналізовані праці були опубліковані з інтервалом у три роки, у різних містах та виданнях. Результати порівняння цих відомостей подаємо в таблиці 2.

Із відстані трьох десятиліть Марія Загірня констатувала, що «...його ім'я майже не зустрічається в історії нашої літератури, його могила не відзначена ніяким знаком, – вона зрівнялася із землею і навіть достеменно не відомо, в якому саме місці вона знаходиться. Будемо сподіватися, що й історія літератури, і земляки Марковича хоча б до дня тридцятиліття з часу його смерті нарешті продемонструють більш справедливе до нього ставлення» [7, с. 37] (*переклад наш – С. Б., О. Б.*). Відтак Марія Грінченко збрала та оприлюднила спогади про Опанаса Марковича й підготувала ґрунт для вшанування його пам'яті. Через три роки редакція «Літературно-Наукового Вістника» (1899) у рубриці «Пам'ятні дні» поінформувала читачів про появу пам'ятника на могилі українського письменника Опанаса Марковича в Чернігові: «У Чернігові, на горі близько Троєцького монастиря, Гр. Коваленко вибудував пам'ятник на могилі українського письменника Опанаса Марковича, що помер р. 1867, вересня 1, а на могилі його досі не було навіть простого хреста» [13, с. 193]. Спростовуємо твердження про те, що він з'явився лише завдяки зусиллям письменника Григорія Олексійовича Коваленка. Справді, на той час він був діловодом у Чернігівській міській думі. Водночас входив до Чернігівської Громади, як і Грінченки та інші чернігівці. Марія Грінченко та Аркадій Верзилов залишили досі не оприлюднені спогади про заснування Чернігівської Української Громади, її склад та діяльність, що зберігаються у фонді Грінченків Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Вони зафіксували й цю подію: «Відпитано [здогадно, розпитано, Б.С., Б.О.] було могилу Опанаса Марковича і коштом Громади обгороджено її залізними штахетами та поставлено надгробок. Справу з надгробком доручено було громадянину Гр. Ол. Коваленкові» [12, с. 63]. Підтвердженням цього факту є зізнання Гр. Коваленка, виголо-

Таблиця 1

Спільне у спогадах про Опанаса Марковича

Назва фрагменту	Цитати
Портрет	Дядько Опанас був великого зросту, брюнет із невеликими вусами; ніс його, доволі великий, пасував йому, якщо можна так висловитися, карі очі постійно змінювали вираз; обличчя надзвичайно рухливе: то робилося грізним, і його боялися у ті моменти, то раптом прояснялося так швидко, що перехід від суворого до веселого важко було помітити, за найретельнішої спостережливості, і цей вираз покривався розлогим душевним сміхом. Обличчя робилося таким добрим, що дивлячись на нього, не можна було не любити його, не посміхатися разом із ним. Надзвичайно рухливою, дядько Опанас всією поставою своєю, всім еством міг захопити і, здавалося, був створений для захоплення оточуючих [7, с. 52]
Гостини у брата Василя Марковича на Чернігівщині	Вступився батько, почав, зазвичай, насміхатися над Опанасом за його народолюбство, став доводити, що ліс завжди крадуть, а не красти не можна... [7, с. 58]. Продають, як худобу, як коней, не по правді це. Цього Митю, коханий мій, уже скоро не буде. Це гріх великий: вони роблять, працюють, а ми їмо те, що вони заробляють... Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться, і люди вільні будуть... [7, с. 61]
Музичне обдаровання: -виконання колядок, щедрівок; -запис приказок; -постановка опер «Наталка Полтавка», «Чари» у Новгороді-Сіверському	Приїхав дядько Опанас за кілька днів до Різдва і, завдяки йому, вперше ми чули колядки, щедрівки і вистави з козою, і все це з поясненнями дядька Опанаса [7, с. 59]. Весь час першого перебування дядька, першого в моїй пам'яті, він ходив по селу і щось записував; як пізніше виявилось, це були пісні, вірування, прислів'я і приказки. І ось на репетиції дядько диригує оркестром і режисує виконавцями... [7, с. 61]. Такого ентузіазму, непідробного глибокого почуття і різких переходів від гніву до похвали мені ніколи не доводилося зустрічати. І все це вражає діяло на оточуючих, – глибока віра, щирість почуття захоплювала їх [7, с. 64]
Доля родини	Чому вони (Маркович із дружиною) жили нарізно, я не знаю, – говорить Дм. Маркович, – але твердо знаю, що дядько Опанас дуже сумував, і улюблена його тема розмов зі мною, гімназистом 2-го класу у 1860 році, це розмови про сина Богдася, про його навчання і листи його [7, с. 63]
Основні риси вдачі	У житті моєму не доводилося зустрічати людину, яка б з такою наполегливістю всюди на будь-якому місці, буквально на будь-якому місці, сповідувала б любов до народу, поблажливість до нього, глибоку віру в науку і знання. Дивакуватість, різкість, оригінальність, прямота і чесність були основними рисами його характеру [7, с. 74]
Останні дні життя в Чернігові	Я їм усе простив ... прощай і ти, Дмитре, «не видають, бо отворять» ... Я не був злодій, а от тобі мій наказ – Знаєш ти, що я вже не житиму... Мовчи... У шкатулці папери є, дай їх. Ось тут два папірці, там написано, чого ми хотіли, чим жили, в кого вірували... Заховай, віддай Тоні (мати моя), нехай сховає, а як можна буде, надрукуй... [7, с. 77]
Місце поховання	на Болдиній горі біля Ільїнських печер, недалеко від церкви св. Ілії поховали останки «найблагороднішого, талановитого, скромного сіяча добра, краси і науки» [7, с. 77]

Таблиця 2

Відмінне у спогадах про Опанаса Марковича

Подія	Марія Загірня	Дмитро Маркович
Назва видання, де опубліковано праці	Земській Сборник Черніговской Губернії	Кієвская Старина
Місто видання	м. Чернігів	м. Київ
Рік публікації	1896	1893

шене після панахиди: «З припоручення родичів, коштом земляків, поставив я сю відзнаку на могилі Опанасовій». Пришвидшила виникнення бажання «зазначити його могилу пам'ятником», на його думку, поява «згадок у журналах» про знаного земляка. Відтак до встановлення надгробка долучили зусилля всі громадівці Чернігова. Цьому прислужилася й праця Марії Загірньої. У 1899 році «Літературно-Науковий Вістник» подав ілюстрацію та опис надгробка: «...збудовано хоч простий (відповідно до коштів), але

доволі показний пам'ятник. На високому, білому постаменті вилискує під дубами білий, з золотими верезунками, металевий хрест; з одного боку постаменту вроблена табличка з написом: "Опанас Маркович – український письменник, родився р. 1822, почив 1867"». Освячення його та панахида відбулися 16 травня 1899 року на Троєцькій горі.

Висновки. Отже, вважаємо на часі нове повноцінне прочитання праць Опанаса Марковича, відгуків про нього сучасників та дослідників

інших періодів, архівних документів. Цінними вважаємо напрацювання подружжя Грінченків, які мали власний доробок у царині культури, племінника ювіляра Дмитра Марковича.

З огляду на підняті питання вважаємо, що постать Опанаса Марковича потребує подальшого ґрунтовного дослідження, вивчення на заняттях з культури рідного краю, української літера-

тури, фольклору, музикознавства. І настала пора виправити дату народження Опанаса Васильвича Марковича на могилі на 1822 рік, таким чином виправити непошану, закорбовану у камені. Настав час історичної справедливості та належного поцінування і сучасного прочитання, належного поцінування ювіляра Опанаса Васильвича Марковича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Половець В. Опанас Васильович Маркович. 1822–1867 рр. (До 195-річчя з дня народження). *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 165–170.
2. Хоменко Б. Маркович Опанас Васильович. *З-над Божої ріки*. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / упор. і заг. ред. А. М. Подолинного. Вінниця : Континент-ПРИМ, 2001. С. 215–216.
3. Дей О. І. Фольклористично-збирацька діяльність Опанаса Марковича та Марка Вовчка. *Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича*. К., 1983.
4. Черкаська Г. Опанас Маркович. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/7283
5. Васюта О. П. «Наталка-Полтавка» у постановці глібовського аматорського гуртка «Товариство кохаючих рідну мову» : (до 175-річчя від дня народження О. В. Марковича і 170-річчя Л. І. Глібова). *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 126–129.
6. Морозова А. Документи до біографії Опанаса Марковича. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 98–102. URL: http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2018/siv_06_18.pdf
7. М. З. (Марія Загірня). Афанасій Васильевич Маркович. Біографическая заметка. *Земскій Сборник Черніговской Губерніи*. 1896. № 2 С. 7–37.
8. Дим. Маркович. Заметки и воспоминания об Афанасіе Васильевиче Марковиче. *Кіевская Старина*. 1893. IV. С. 50–77. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1893/e_dzherela_KStar_1893.pdf
9. Грінченко Борис. Словарь української мови / зібрала редакція журналу "Кіевская Старина". Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. К., 1907–1909.
10. Грінченко Борис. Джерела до україно-російського словаря. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 34426.
11. Грінченко Борис. Огляд української лексикографії. *ЗНТШ*. Т. 66. 1905. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_066.pdf?
12. Грінченко М. Чернігівська Українська Громада. Спогади А.В. Верзилова та М. Грінченкової. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 32569, с. 62.
13. Пам'яті Оп[анаса] Марковича. *Літературно-Науковий Вістник*. 1899. т. 6. Кн. 6. С. 193. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyj_vistnyk/1899_Tom_06_Knyha_06.pdf?